

مطالعه‌ی تطبیقی هنر خاتم کاری در ایران و سوریه (مطالعه موردی: قرآن با قاب سوری تالار خاتم کاخ موزه سبز)

نازآفرین چپریمان (کارشناس ارشد صنایع دستی، کاخ موزه سبز)

چکیده:

خاتم سازی یکی از هنرهای با ارزش شرق و از جمله هنرهای سنتی و ملی سرزمین ایران است. در تالار خاتم کاخ موزه سبز به دلیل خاتم‌کاری‌های نفیس استاد محمدصنیع خاتم شیرازی بر روی کلیه وسایل، به اتاق خاتم مشهور است. بر روی دیوارهای این اتاق هنر تذهیب اثر استاد حسین طاهرزاده بهزاد چشمنوازی می‌کند. همچنین قاب عکسی از خاتم با تصویر تاجگذاری پهلوی اول در 4 اردیبهشت ماه 1305 در کاخ گلستان نیز زینت‌بخش این اتاق است. خاتم کاری مروارید دمشق نوعی کاردستی است که می‌توان آن را روی هر نوع میلمان، تابلوی دیوار و سقف یا اشیای خانگی به کار برد. این سبک با قدمت چند صد ساله، منحصر به استان دمشق سوریه است. مصالح به کار رفته شامل چوب گردوی محلی، نقره، مروارید، استخوان شتر و چوب‌های تزئینی ظریف مانند لیمو، زیتون و چوب رز(سرخ) برزلی است. یک الگوی از پیش ترسیم شده، شامل یک گیاه ارگانیک یا یک موضوع هندسی، بر روی پایه چوب گردو چسبانده می‌شود. حافظ اسد رئیس جمهور وقت سوریه و پدر بشار اسد در فروردین 1355 به دعوت محمدرضا پهلوی به تهران سفر کرد و با محمدرضا دیدار کرد. در این دیدار حافظ اسد قرآنی خاتم کاری شده را به محمدرضا پهلوی به عنوان هدیه تقدیم کرد. که این قرآن همینک در تالار خاتم کاخ موزه سبز قرار دارد.

کلمات کلیدی: خاتم کاری ایران، خاتم کاری سوریه، قرآن با قاب سوری، خاتم کاخ موزه سبز

مقدمه

هنر خاتم کاری از جمله هنرهای سنتی و ملی سرزمین ایران، که پیشینه آن با استناد به رحل چوبی موجود در موزه متروپولیتن به دوره ایلخانان باز می‌گردد. در تاریخ پر فراز و نشیب این هنر همواره شاهد آثار شاخص هستیم که زینت بخش موزه ها است یا به عنوان عنصر تزئینی در معماری، کنار دیگر عناصر خودنمایی می‌کند(عرب، سمیرا و حاتم، غلامعلی، 1394).

واژه خاتم در ادبیات متقدم ایران به معنای انگشتی آورده شده و می‌توان بیان نمود که برای نخستین بار معنی این واژه با تاکید بر این هنر در ابیات شاعر قرن یازدهم، مفید بلخی آورده شد:

صد نقش بر استخوانم افکند ز داغ
گویا که لب لعل تو خاتم بند است

در لغت نامه دهخدا تعریف واژه خاتم ساز چنین ذکر شده است: «آن‌که پاره‌های استخوان را در چوب با نقش و نگار بنشانند»(دهخدا، 1335: 136). خاتم ترکیبی است از چند ضلعی‌های منظم با تعداد اضلاع متفاوت که با استفاده از مواد اولیه گوناگون در رنگ‌های مختلف شکل می‌گیرد بین پنج تا ده ضلع متفاوت است. خاتم کاری هنری است که با قرار دادن مثلث‌های کوچک یا چندضلعی‌های منظم در کنار هم خلق می‌شود. جنس این اشکال هندسی از مواد گوناگونی نظیر استخوان (استخوان و عاج فیل، شتر، گاو، اسب، چوب آبنوس، فوفل، گردو، عناب، نارنج، افرا، شمشاد و فلزات، مفتول‌های برنجی، نقره‌ای و طلایی است که هرچه این مثلث‌ها ریزتر و ظریف‌تر باشد، خاتم مرغوب‌تر است(شجاعی، سید مصطفی، 1397). خاتم سازی یکی از شاخص‌ترین هنرهای سنتی چوبی ایران است. نقوش هندسی جزو طرح‌های پایه و متداول در هنرهای سنتی محسوب می‌شود و طراحی و استفاده از آن‌ها در بسیاری از رشته‌های مربوط مشابه و مشترک است. با این همه، خاتم سازی جزو معدود رشته‌هایی است که ماهیت تمام نقوش و جزئیات ساخت آن مطابق و ملهم از هندسه نقوش شکل می‌گیرد(اکبرزاده مریم، میرزا ابوالقاسمی محمدصادق، 1397).

خاتم سازی یکی از هنرهای با ارزش شرق است. مهمترین مرکز خاتم سازی جهان امروز، ایران است. هر چند در کشورهای هندوستان، سوریه، عراق و فلسطین نیز هنر خاتم کاری وجود دارد، اما به قدمت و ظرافتی که در ایران انجام می شود نیست، در حقیقت این هنر ویژه ایران است. خاتم های ایران در نمایشگاه های جهانی و بین المللی، همواره در رده اول و ممتاز بوده است. هنر خاتم در طول پیدایش و تکامل خود سینه به سینه و از استاد به شاگرد و از پدر به پسر انتقال یافته و خواه ناخواه با تغییراتی به شکل امروزی درآمده است. در این نقل و انتقال ها چه بسا رموز و اسرار کار که از میان رفته و چه افسانه ها که جای واقعیت را در این فن گرفته است. خاتم کاری هنری آسیب پذیر است. اما در اماکن مذهبی که جنبه تقدس بالایی داشته است خاتم کاری های دیده می شوند که عمر آن ها به 200 تا 300 سال می رسد. چرا که مردم و بانیان این بناها با دقت بیشتری از وسایل نگهداری می کرده اند. به طور مثال صندوق های مرقد امام موسی کاظم (ع)، امام جواد (ع)، امام حسن عسکری (ع) و امام هادی (ع) از خاتم هاست که از دوران صفویه با جای مانده است.

کیانمهر و دوازده امامی در سال ۱۳۹۴ در پژوهشی به مطالعه تطبیقی نشانه های مذهب تشیع در هنر نوارچینی و خاتم مرب پرداختند. نتایج به دست آمده حاکی از نقش پررنگ هنر نوارچینی در استفاده و بیان نمادها و مضامین مذهب شیعه در قالب کتیبه هایی به خط کوفی است (کیانمهر، قباد و دوازده امامی، مهدی، 1394). صابری در سال ۱۳۹۵ در پژوهشی به تاویل رمز هندسی هنر خاتم در فرهنگ اسلامی پرداخت. نتایج حاکی از آن است، هنر خاتم به سبب تاکید بر الگو بودن مثلث به عنوان قالب کار هنرمند، حالت رمزگونه ای دارد که مبین وجود ذات احدیت می باشد (صابری، زهره، 1395). شجاعی در سال ۱۳۹۷ در پژوهشی به معرفی اثر و بررسی شیوه هنری قدیمی ترین درب خاتم حرم مطهر حضرت احمد بن موسی کاظم - شاهچراغ (ع) پرداخت (شجاعی، سید مصطفی، 1397). اکبرزاده و میرزا ابوالقاسمی در سال ۱۳۹۷ در پژوهشی به بررسی شیوه ساخت و گل بندی در خاتم گره پنج پرداختند. نتایج تحقیق نشان داده است که چند شیوه متفاوت برای پیچیدن خاتم گره پنج وجود دارد. با این حال، در تمام این شیوه ها نوع برش و مقدار مصالح یکسان است (اکبرزاده مریم، میرزا ابوالقاسمی محمدصادق، ۱۳۹۷).

انواع خاتم کاری

در یک خاتم مرغوب، نقش ها کوچک و منظم و متقارن است و لاک تمام سطح خاتم را می پوشاند. به علاوه مواد اولیه خاتم کاری و رنگ های آن و سطح و محل اتصال گره ها کاملاً صاف و بدون خدشه است. فاصله اتصالات مواد خاتم نیز باید پر و بدون فضای خالی باشد (حسن بیگی، محمدرضا، ۱۳۶۵: 163-164). البته استفاده از طلا و نقره به جای برنج، و عاج به جای استخوان ارزش بیشتری به خاتم می دهد. نقش و نگارهای خاتم با توجه به استفاده در متن یا حاشیه اثر، گوناگون هستند. در سال های اخیر نقش های اسلیمی و ختایی را که بیشتر از اسمای الهی است، به نقوش قدیمی افزوده اند. امروزه خاتم کاری علاوه بر ایران، در کشورهای مصر، سوریه و ترکیه نیز رواج دارد (روزی طلب، غلامرضا، جلالی، ناهید، ۱۳۸۲: 26-30). هنر خاتم به دو نوع خاتم مثلث و مربع تقسیم بندی می شود. خاتم مثلث به دو نوع خاتم مثلث متساوی الساقین و خاتم مثلث متساوی الاضلاع تقسیم می شود.

شکل 1: نمونه ای از خاتم شش بند، در ساخت این خاتم از نقش خاتم گره پنج با ترکیب سه رنگ فوفل قهوه ای و عناب قرمز و استخوان سفید استفاده شده است. مأخذ: ستاری، ۱۳۶۸: ۳۱.

شکل 2: نمونه ای از گسترده نقش گره پنج و نقش پنج و ستاره در خاتم گره، ضریح چوبی امامزاده سید ابراهیم (ع) در شیراز. مأخذ: موزه ملی ایران.

خاتم متساوی الاضلاع: در این نوع خاتم، اجزای تشکیل دهنده به شکل مثلث متساوی الاضلاع هستند. خاتم متساوی الاضلاع بیشتر در متن اثر به کار می رود، اما در حاشیه نیز دارای کاربرد است. منشورهای ایجاد شده در این نوع خاتم به پره، گل و توگلو تبدیل می شود و در نهایت از کنار هم قرار گرفتن این منشورها، قامه ایجاد می شود. خاتم متساوی الساقین: در این نوع خاتم، اجزاء تشکیل دهنده به شکل مثلث متساوی الساقین هستند. خاتم متساوی الساقین بیشتر به صورت تک گل ساخته می شود. ساخت این نوع خاتم نیازمند ظرافت بسیار بالایی است و بیشتر در گره چینی مورد استفاده قرار می گیرد.

خاتم مربع: اجزای تشکیل دهنده این نوع خاتم به شکل مربع، مستطیل، متوازی الاضلاع و ذوزنقه است. ساخت این نوع خاتم، نیازمند قامه بندی چندباره است. خاتم مربع بیشتر در حاشیه استفاده می شود، اما در متن نیز قابل استفاده است. انواع طرح های خاتم کاری را به دو نوع نقش های حاشیه و نقش های متن تقسیم می شوند. نقش لوزی، نقش جوسیمی، نقش شمسه، طرح خورشیدی، نقش طاقی، نقش توگلو و غیره. مهم ترین نمونه های خاتم عبارتند از:

خاتم نه گلی، خاتم ابری، خاتم شش ضلعی با لغت قمی، خاتم گره

خاتم نه گلی ساده: این نوع خاتم ساده و کمکار است و رنگ های مصرفی در آن سیاه و سفید است.

خاتم ابری: شش ضلعی هست و برای تهیه قامه ی آن به 20 عدد شش ضلعی و 50 عدد پره مورد استفاده است.

خاتم شش ضلعی با لغت قمی: در ساخت این خاتم از 22 مفتول و پره های از 9 مثلث است.

خاتم گره: نقاط مورد استفاده از خاتم به صورت گره هستند.

خاتم سازی ای خوب و مرغوب است که دارای سطحی صاف باشد و هیچ جای خالی بین اتصالات و بر روی سطح کار وجود نداشته باشد؛ همچنین در این صنایع دستی باید از یک نوع رنگ و مصالح استفاده شود تا یکنواختی کار حفظ شود.

مواد و مصالح خاتم سازی عبارتند از (ستاری، محمد، 1368):

۱- چوب ها:

چوب ها از نظر رنگ به سه دسته تقسیم می شوند:

الف) چوب فوفل که به رنگ قهوه ای سیر می باشد، از هندوستان تهیه می شود و بسیار بادوام است. چوب آبنوس که به رنگ قهوه ای بسیار سیر و متمایل به مشکی است. از هندوستان تهیه می شود. چوب عناب که به رنگ قهوه ای روشن است. از شهرهای مشهد، شیراز، اصفهان، نواحی شمال و استان فارس به دست می آید. شاه چوب به رنگ قهوه ای روشن که از نواحی مختلف ایران تهیه می شود. چوب آزاد که به رنگ قهوه ای روشن بوده و در ایران فراوان است.

ب) چوب بقم که رنگی متمایل به قهوه ای و قرمز دارد. بسیار محکم و بادوام است و از هندوستان بدست می آید. چوب نارنج که به رنگ کرم یا زرد مایل به سفید می باشد و در ایران تهیه می شود. چوب شمشاد به رنگ زرد مایل به کرم و در ایران تهیه می شود.

۲- فلز:

فلزی که در خاتم سازی بکار می رود و رنگ زرد طلایی دارد مفتولی از جنس برنج است. قبلا از مفتولهای نقره ای یا طلایی نیز استفاده می کرده اند. هم اکنون از مس، برنج یا آلومینیوم استفاده می شود. مقطع مفتول در حالت عادی گرد

است. با قرار دادن مفتول در غلتک مخصوصی که شیاری به شکل «7» دارد، سطح مقطع مفتول به مثلث تبدیل می شود. جدیداً از وسیله ای برقی برای این کار استفاده می شود.

۳- استخوان

معمولاً از استخوان ساق پا و دست شتر یا گاهی اسب استفاده می شود. در قدیم از عاج فیل نیز استفاده می کرده اند. عاج فیل دوام چندین صدساله دارد؛ اما قیمت گران عاج، عاملی در جهت کنار گذاردن آن شده است.

۴- رنگ سبز

این رنگ از ترکیب نشادر، براده مس (خاک مس) و سرکه تهیه می شود. استخوانهای بریده شده را در ظرف حاوی محلول رنگی می ریزند. ظرف مدت شش ماه در معرض نور خورشید قرار می گیرد. پس از این مدت جسم استخوان به رنگ سبز در می آید. برای امتحان رنگ پذیری استخوان، آن را از وسط می شکنند تا رنگ سبز را در مغز استخوان رؤیت کنند. امروزه که تهیه استخوان شتر مشکل است و هم شش ماه زمان زیادی است، از چوب نارنج بجای استخوان استفاده می کنند. چوب را به اشکالی با مقاطع مثلثی شکل می برند و در ظرفی از آهن یا مس می ریزند. بعداً بدان آب افزوده، روی اجاق می گذارند تا آب بر اثر حرارت جوش بیاید. سپس یک یا دو قاشق از رنگ سبزی را که برای رنگ کردن پشم بکار می رود در ظرف می ریزند. زمان جوشیدن محلول رنگین دو ساعت است. هنگامی که جسم چوب به رنگ سبز درآمد، آن را از محلول خارج می کنند. رنگی که بکار می رود حتماً بایستی از نوع رنگ مخصوص رنگرزی پشم باشد نه نخ؛ زیرا این دو رنگ با هم تفاوت دارند.

خاتم کاری ایران

یکی از هنرهای با ارزشی که در شرق وجود دارد، خاتم سازی است. از گذشته خاتم سازی اطلاع زیادی در دست نیست، زیرا مواد اولیه خاتم اکثراً چسب و چوب است و این دو ماده بر اثر مرور زمان از بین می روند. با اینهمه در اماکنی که از نظر مردم جنبه تقدس داشته و در نتیجه از آنها بخوبی نگهداری شده است، به خاتمهایی برمی خوریم که قدمت دویست تا سیصد ساله دارند. کهنترین نمونه خاتم که تا کنون بدست ما رسیده متعلق به دوره صفویه است. این اثر مربوط به بقعه شاه نعمت الله ولی در ماهان کرمان است. اگر بخواهیم راجع به تاریخچه خاتم کاری اطلاعات دقیق و مطمئنی بدست بیاوریم باید در تاریخ مسافرت اقوام مختلف کشورهای جهان به ایران کنکاش کنیم؛ زیرا امکان دارد نمونه هایی از قطعات هنری و با ارزش ما را به یغما برده باشند؛ لذا تفحص در موزه های آنها، ممکن است ما را در جهت مقصودمان یاری کند. هلندی ها و پرتغالی ها از اولین گروه هایی بودند که در حدود ۱۰۰ تا ۷۰۰ سال پیش جهت تجارت، سوداگری و بازرگانی دریایی به سواحل جنوب ایران آمدند. بدین جهت امکان دارد در موزه های آمستردام یا سایر شهرهای مهم اروپا، اثراتی از خاتم را که مربوط به ۶۰۰ سال پیش است، بباییم. در حقیقت این هنر ویژه ایران است. خاتم های ایران در نمایشگاه های جهانی و بین المللی، همواره در رده اول و ممتاز بوده است. این نمونه های هنری چه از نظر کیفیت و چه از نظر زیبایی در اوج قرار دارند. اعراق نیست که ادعا شود مهمترین مرکز خاتم سازی جهان امروز، ایران است. در موزه های جهان، انواع مختلف خاتم های مرغوب ایران وجود دارد؛ از جمله تخته شطرنج خاتم کاری شده ای است که در موزه «بناکی» آتن نگه داری می شود و در زمره بهترین نمونه خاتم عصر صفوی است (ستاری، محمد، ۱۳۶۸).

تصور می رود خانه سازی برای اولین بار در شهر شیراز به وجود آمده باشد. شاید بهترین نمونه این هنر در عصر حاضر، میز خاتمی است که در نمایشگاه جهانی بروکسل (۱۹۰۸) مدال طلا را نصیب خود کرد. هنرمندان این رشته در کاخ مرمر، اتاقی از خاتم به وجود آورده اند که در، دیوار، سقف، میز، صندلی و دیگر لوازم آن از خاتم است. در کاخ گلستان و مجلس شورای ملی سابق نیز به خاتم های جالب دیگری بر می خوریم. در هنر خاتم سازی از چوب های گوناگون، عاج، استخوان، برنج و گاهی طلا و نقره استفاده می شود. شکل عمودی بیشتر خاتم ها را نقوش هندسی تشکیل می دهد. ابتدا چوب، استخوان یا فلز را به صورت منشورهای مثلث القاعده می برند و آن ها را بنحوی کنار هم قرار می دهند که برش عرضی آن ها دارای اشکال هندسی منظم باشد. بعد این برشها را در کنار هم و به وسیله سریشم، روی ورقه نازکی از چوب، می چسبانند. سپس این ورقه را بر اشیاء گوناگونی مانند میز، صندلی، جعبه، قاب و غیره می نشانند. گاهی زمینه کلی یک نقشی از حیوانات و پرندگان تشکیل می شود؛ ولی در هر صورت نقش های زمینه خاتم، همان اشکال هندسی است. اخیراً خاتم های خطی نیز ساخته می شود که در آن کلماتی مانند اسما خداوندی به عنوان نقش ظاهر می شوند. در خاتم های گرانقیمت، قسمت های فلزی خاتم از طلا یا نقره تشکیل می شود و بجای استخوان در ساخت آن ها عاج بکار می رود.

مرغوبترین خاتم، نوعی است که «پره وارو» نامیده می شود و قسم دیگری که به « میم داره مشهور است. در اینگونه خاتم، شش ضلعی ها به وسیله سیمی نازک از هم جدا شده اند. بطور کلی می توان گفت این هنر بدون تغییرات زیاد از دویست سال پیش تا کنون یکسان مانده است و نمونه کارهای قدیمی و معاصر تفاوت چندانی با هم ندارند. در مصالح نیز تغییرات زیادی داده نشده است. ابزار کار در بعضی موارد تا حدی پیشرفته تر شده اند، مثلا امروزه گاهی از اره برقی، به جای اره دستی استفاده می شود (ستاری، محمد، ۱۳۶۸).

خاتم کاری های موزه سعد آباد

کاخ موزه سبز یکی از زیباترین کاخ های موجود در ایران است که در سال های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۷ خورشیدی، با تلاش هنرمندان و معماران ایرانی، در دو طبقه (زیرزمین و همکف) در نقطه ای مرتفع، در شمال غربی سعدآباد بنا گردید و پهلوی اول از آن به عنوان اقامتگاه تابستانی و دفتر کار خود استفاده می کرد. در این کاخ از هنرهای ایرانی بسیار زیبا و قابل توجهی از جمله: سر در و ستون های مرمر با نقوش و موتیف های هنر ایرانی و اروپایی، گچ بری و آیین کاری های ظریف و زیبا، تذهیب دیوارها اثر استاد حسین بهزاد، و خاتم کاری حاصل کار گروهی کارگاه استاد صنایع خاتم، آیین کاری های سقف با طرح قندیل، فرش های نفیس دستباف و ... استفاده شده است. در تالار خاتم کاخ موزه سبز به دلیل خاتم کاری های نفیس استاد محمدصنایع خاتم شیرازی بر روی کلیه وسایل، به اتاق خاتم مشهور است. بر روی دیوارهای این اتاق هنر تذهیب اثر استاد حسین طاهرزاده بهزاد چشمنوازی می کند. همچنین قاب عکسی از خاتم با تصویر تاجگذاری پهلوی اول در ۴ اردیبهشت ماه ۱۳۰۵ در کاخ گلستان نیز زینت بخش این اتاق است.

شکل ۳: تالار خاتم کاخ موزه سبز

محمد صنایع خاتم متولد سال ۱۲۷۰ شمسی می باشد و برادر کوچکتر استاد محمد حسین صنایع خاتم بود که ملقب به صنایع دیوان شد. او نیز از استادان بی نظیر خاتم سازی بود که با برادر خود در ساخت و تزئین تالار بی نظیر خاتم در کاخ مرمر همکاری داشت. حاج محمد صنایع خاتم در شناساندن هنر خاتم به مردم، به عنوان هنری ارزشمند فعالیت زیادی کرد و در معرفی این صنعت هنر به کشورهای خارجی سهم بسزایی داشته است. حاج محمد صنایع خاتم با بهترین شاگردانش کار ساخت صندوق های حضرت عبدالعظیم را به عهده گرفتند. خاتم کاری کاخ موزه سبز توسط استاد محمد صنایع خاتم و چند تن از شاگردانش انجام شده است.

خاتم کاری کاخ موزه سبز از جمله هنرهای نفیسی است که در این کاخ دیده می شود این خاتم‌ها در دفتر کار در طبقه اول کاخ خودنمایی می کند. در این اتاق اولین چیزی که بیننده را مسحور خویش می کند خاتم‌هایی است که حاصل هنر و ذوق هنرمندان عاشقی است که ثمره تلاش خویش را در این اتاق به یادگار گذاشته اند. حاصل کار این هنرمندان شامل خاتمکاری ازاره‌های اتاق که به مساحت حدود ۲۰ متر مربع (۲/۷۰×۹۲) روی دیوارها و درگاهی‌ها کشیده شده است. علاوه بر این ۶ عدد چوب پرده خاتم به طول تقریباً ۲ متر آذین بخش بالای پرده‌ها است اثاثیه اتاق شامل میز، صندلی، اشیای روی میز، کتابخانه مزین به خاتم و قاب عکس می‌باشد هم چنین یک عدد آباژور به شکل گلدان تزیینی بسیار زیبا و منحصر بفرد که در گوشه اتاق خودنمایی می‌کند. خاتمکاری‌های دورتادور اتاق و گلدان با امضاء استاد محمد صنایع خاتم به ترتیب به سال‌های ۱۳۰۷ و ۱۳۱۲ است خاتمکاری این اتاق تقریباً ۲ سال طول کشیده است که این خاتمها با نظارت استاد محمد صنایع خاتم و کار شاگردان وی: استاد حسین شفقت، استاد ابوالقاسم جلوه، استاد احمد مسکوک، استاد محمد خرمی انجام شده است.

خاتمکاری اتاق شامل ۷ طرح شبیه به هم می باشد که این طرح‌ها به نام ترنج و شمسه هشت معروفند (نقش هندسی گره) کار شده است. خاتم‌های به کار رفته از مرغوبترین خاتم‌های موجود می باشد که نمونه آن در کاخ مرمر کار شده است همه مواد بکار رفته در این خاتمکاری از مصالح طبیعی می باشد شامل: استخوان، چوب و مفتول‌های برنج (در اینجا از چوب فوفل برای رنگ قهوه‌ای تیره، چوب عناب برای رنگ قرمز، استخوان برای رنگ سفید و از استخوان رنگ شده برای رنگ سبز استفاده شده است).

زیرسازی این خاتم از چوب جنگلی (توسکا) است. انواع خاتم‌های متن به سبک دوره قاجار و حاشیه‌های مختلف (خاتم پروارو- پره وارو- خاتم متن سفید استخوانی- خاتم متن تو گلو سبز- خاتم متن جویی سیمی- توگلو سیمی- خاتم متن جویی سفید- خاتم متن شمسه دار) و خاتم حاشیه (خاتم جو استخوانی- خاتم بغل شش سیمی سفید- خاتم شمسه دار سبز تو گلو سفید- خاتم پره شانزده تایی- خاتم شمسه دار عناب تو گلو سفید) با طرح‌های بازبندی شمسه هشت در پنج رنگ زینت بخش ازاره اتاق می باشد. حاشیه‌هایی که برای کادربندی طرحها بکار رفته از چوب فوفل و استخوان می باشد که با خاتم جو و گل‌های شانزده تایی و طرح قاتلی دانه تزیین شده است، قاب‌هایی که طرح‌های خاتم را در خود جای داده شامل یک قاب مستطیل شکل کوچک به ابعاد ۲۵×۱۶/۵ است که در بالای قاب مستطیل بزرگتر به ابعاد ۲۵×۵۵ قرار گرفته است. این قابها با طرح‌های مشابه تکرار شده اجرای این خاتم بر روی زمینه ای تزیینی با تحدبی تقریباً در حدود ۲ سانتیمتر صورت گرفته است.

در قسمت شومینه اتاق، بغل ستون شومینه دو قاب مستطیل به ابعاد ۱۱×۱۶/۵ و ۱۱×۵۴/۵ با طرح‌های ذکر شده وجود دارد که ظرافت این خاتم جلوه زیبایی به شومینه داده است. درب چوبی تزیینی به ابعاد ۳۷×۴۰ برای شومینه تعبیه شده که با طرحی شبیه طرح‌های دیوار خاتم کاری شده است. چوب پرده‌های اتاق با خاتم طاقی در قسمت وسط کادر مستطیلی و خاتم‌های حاشیه تک گلی (یک گل)، متن سبز، جوسبز متن سفید، خاتمکاری شده و در قسمت وسط چوب پرده تاجی خاتم کاری شده وجود دارد. در گوشه اتاق گلدان بسیار زیبایی خودنمایی می کند که خاتمکاری آن اثر استاد محمد صنایع خاتم است زیرسازی گلدان از چوب جنگلی است و با خاتم و معرق استخوان به صورت ساقه اسلیمی کار شده است. زیبایی این گلدان به خاطر نجاری و معرقکاری منحصر به فردی است که روی آن انجام شده، روی بدنه گلدان اسلیمی‌هایی از استخوان در کنار طرح‌های هندسی ترکیب بسیار زیبایی را بوجود آورده است. خاتم پاجعبه ای، متن قرمز تو گلو سیمی، خاتم شمسه دار، پره ای سبز، دورنگ، ابری، متن گلدان را پر کرده، حاشیه‌های گلدان از خاتم شش گلی و جو می باشد. اشیای دیگر اتاق از جمله قاب عکس، میزها و صندلی، کتابخانه تزیینی، اشیای تزیینی روی میز و سطل زیر میز همه با طرح‌ها و خاتم‌های مشابه کار شده است. خاتم‌های موجود در کاخ موزه سبز بعد از گذشت سال‌ها نیاز مبرم به مرمت و بازسازی داشته که بر حسب این نیاز مرمت خاتم‌های موجود در تاریخ ۱۰/۸/۸۱ شروع گردید مرمت این خاتم‌ها توسط اساتید این فن، استاد صفر سامی و استاد محمد هادی گلریز خاتمی انجام شد. بعد از پایان مرمت، این اتاق به مناسبت هفته میراث فرهنگی بازگشایی شد و مجدداً به معرض دید عموم گذاشته شد.

خاتم سوری

خاتم کاری سنتی را می‌توان در جهان اسلام از قرن ۹ مشاهده کرد. خاتم کاری سنتی معمولاً شامل موادی مانند نخ قلع، پوسته و انواع مختلف چوب، معمولاً گردو است. از نظر تاریخی در سوریه، پوسته از رود فرات می آمد، اما صنعتگرانی

که امروز خاتم کاری می کنند پوسته خود را از دورتر تهیه می کنند. بسیاری از صنعتگران در یک مرحله از فرآیند خاتم کاری تخصص دارند، به این معنی که یک قطعه خاتم کاری شده می تواند چندین نفر را درگیر کند. خاتم کاری مروارید هنری باستانی از خاور میانه و سوریه است. این سبک هنری زیبا به دلیل جنگ در معرض خطر است. با این حال، خاتم کاری مروارید در بخش های مختلف خاورمیانه وجود دارد. به ویژه دمشق و غازیانتپ مراکز مهمی برای هنر خاتم کاری مروارید هستند. جنگ منجر به ترک بیشتر استادان و کارگران سوری این هنر در سوریه شده است و بیشتر آنها اکنون قادر به انجام کارهای خود نیستند. این وضعیت باعث عدم تولید این افراد می شود. علاوه بر این، این مورد، منجر به انقراض سبک سوری این هنر باستان می شود (Sosyoloji Dükkanı, 2017). خاتم کاری دمشق، سوریه به دلیل زیبایی و اغلب رنگ های جسورانه آن بسیار ارزشمند نقره، طلا و مس از فلزات معمول خاتم کاری هستند، در حالی که برنج، برنز و فولاد از آلیاژهای فلزات بستر رایج هستند. هر فلزی می تواند در خاتم کاری استفاده شود، اما دشواری کار و نتایج آن بسته به سختی فلزات استفاده شده متفاوت است (Philadelphia Museum of Art, 2021).

در طول دوره اسلامی کار نجاری در سوریه بزرگ رونق داشته است. تابلوهای کنسول تراشیده و خاتم کاری شده مسجد آقی در اورشلیم کیفیت بالای کار موجود در منطقه را در دوره بنی امیه و اوایل عباسی نشان می دهد. این ساختمان و بناهای دیگر واقع در شارع الشریف نمونه تزئینات چوبی استثنایی را از همه حفظ می کنند فازهای تاریخ اسلامی تا اواخر دوره عثمانی، قرن 12 و 13 نمونه برجسته ای از تولید کارهای چوبی تزئینی در سوریه است. به نظر می رسد که حلب مرکز عمده ای برای تولید ظروف چوبی پیچیده و خاتم کاری شده است (Milwright, Marcus, 2012).

شکل 4: نمونه ای از خاتم کاری سوری در تخته نرد

شکل 5: خاتم کاری دمشقی مروارید منقوش در سینه عروس حدود 1930، صنعتگر ناشناخته، چوب گردو، نوار نقره، مروارید، استخوان شتر، در ابعاد، 1560*1200*700 میلی متر، عکس: ژان باچورا، (2017, Jean Bachoura).

خاتم کاری مروارید دمشقی نوعی کاردستی است که می توان آن را روی هر نوع مبلمان، تابلوی دیوار و سقف یا اشیای خانگی به کار برد. این سبک با قدمت چند صد ساله، منحصر به استان دمشق سوریه است. مصالح به کار رفته شامل چوب گردوی محلی، نقره، مروارید، استخوان شتر و چوب های تزئینی ظریف مانند لیمو، زیتون و چوب رز(سرخ) برزیلی. یک الگوی از پیش ترسیم شده، شامل یک گیاه ارگانیک یا یک موضوع هندسی، بر روی پایه چوب گردو چسبانده می شود. کانال هایی تراش خورده اند که نوار نقره ای چکش خورده و در جای خود چسبانده می شود. بخش هایی از این الگو به صورت جداگانه منقوش و مروارید خاتم کاری شده اند. تزئینات بیشتر ممکن است به صورت استخوان شتر شیمیایی و چوب های تزئینی نرم تر اضافه شود. سپس قطعه پرداخت شده و با لاک پوشانده می شود. تکنیک های به کار رفته بسته به جسم در پیچیدگی متفاوت هستند. صندلی ای که به این سبک ساخته می شود، به طور سنتی با پارچه ابریشم محلی تودوزی می شود. مادر مروارید (که به آن nacre نیز گفته می شود) که در روزهای اولیه صنایع دستی استفاده می شد، به صورت محلی از رود فرات در استان دیرالزور تأمین می شد. از درخشش سفید کسل کننده ای برخوردار است. با افزایش تجارت بین المللی، صنعتگران به سمت آب دریا که از فیلیپین، چین و نیوزیلند وارد می شود، حرکت می کنند. عطر و طعم آب دریا دارای درخشندگی و تنوع رنگی برتر، از جمله سفید، سبز و سیاه است. این تکنیک ها به طور سنتی از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است. از نظر تاریخی، این صنعت با اشراف و بازرگانان متمول جامعه عرب در ارتباط بوده است. دمشق میزبان تعدادی کاخ، خانه حیاط صحن و موزه است که عتیقه های بی شماری را به این سبک امضا به نمایش می گذارد. برای قطعات مدرن تر، می توان در خیابان های دمشق قدیم گشت و گذار کرد و از یکی از بسیاری از گالری های مبلمان که چنین مواردی را برای فروش به نمایش گذاشته است بازدید کرد. در زمان حکومت عثمانی، صنعتگران بر اساس تخصص خود نام خانوادگی می گرفتند. به عنوان مثال، خانواده Sanadiki به دلیل مهارت در ساخت جعبه های ساخته شده به این سبک مشهور بودند. نام های خانوادگی دیگری که از نظر تاریخی با این صنعت مرتبط بودند شامل آلماز، سورسور و اوزانیان است. امروزه برجسته ترین صنعتگران مرتبط با این سبک شامل بشار کازاز، عماد نخله و محمد خیر همچو هستند (Jean Bachoura, 2017).

برای قرن ها، سوری ها به استاد طراحی تبدیل شده بودند. صنایع دستی ظریف و بریده شده آن ها از رنگ های مختلف و برش های چوب با قطعات مروارید ساخته شده است که به سبک هندسی و منحصر به کشور سوریه جمع شده است. این آثار که به طور سنتی به صورت صندوقچه های کوچک، تخته بازی، جعبه و میز ساخته می شوند، فرهنگ سوریه را گسترش داده است. این سنت به سال 1860 بر می گردد و توسط یک سوری اهل دمشق به نام Girgis Bitar آغاز شد. او نوعی صنعتگر / نجار بود. او تصمیم گرفت چندین نوع و رنگ مختلف از چوب را که در باغ وی در دسترس او بود آزمایش کند و با کسانی که دارای طرح های هندسی و همچنین برای هنر نجاری هستند، همکاری کند. این هنر فقط در دمشق، یک هنر بومی محسوب می شود (Jasmine Bager, 2014).

در تاریخ 1892، آلبرت ترهونه (درگذشته 1942) در بازدید از بازار شهر قدیمی دمشق ثبت کرد که سازندگان منبت و سایر صنعتگران، کارگاه‌ها و انبارهایی در خیابان مستقیم داشتند و کالاهای این انبارها در بازار فروخته می‌شد (Terhune, 1896: 49). گزارشی که مربوط به سال 1899 است، حکایت از فعالیت نقره کاران در پایتخت سوریه دارد. آن‌ها میزها و پایه‌های کوچک خاتم کاری شده‌ای را تولید (R. Oberhammer and H. Zimmerer, 1992: 64). در سال 1906، هنری ون دایک (متولد 1933) سازندگان منبت کاری را در پایتخت سوریه مشاهده کرده است. وی کارگاه‌های آن‌ها را به عنوان "کارخانه" توصیف می‌کند (Van Dyke, Henry, 1920: 292). در سال 1990، یوهانس کالتر احیای صنایع دستی سنتی سوریه مانند ساخت مبلمان خاتم کاری شده را توصیف می‌کند. وی خاطر نشان کرده است که صنعتگران از نمونه‌های عتیقه موزه‌ها و همچنین استفاده از کاتالوگ‌های قدیمی تولید شده برای نمایشگاه جهانی پاریس در سال 1897 استفاده می‌کردند (Kalter, Johannes, 1992: 64-66). در سال 2010، استیون مک فیلیپس از یک کارگاه آموزشی در دمشق برای تولید مبلمان چوبی منبت کاری شده با مروارید و استخوان عکس گرفته است (Milwright, 2012).

شکل 6: نمونه‌ای از خاتم کاری سوری اواخر قرن نوزدهم

نمونه‌ای از خاتم کاری سوری وجود دارد که شامل آینه‌ای بزرگ با خاتم کاری مروارید، مربوط به اواخر قرن نوزدهم (حدود سال 1890) است. آینه‌ای با زیرانداز بزرگ تزئین شده با خاتم، منشکل از نقوش گل و عناصر هندسی در دور مرکزی (4 ستاره 6 شاخه، 3 هلال، یک الگوی مستطیل اطراف). تزئینات از مروارید و خاتم کاری استخوان اطراف آینه قرار دارد.

قرآن هدیه حافظ اسد به محمد رضا پهلوی

روابط ایران و سوریه در دوران حکومت پهلوی نیز برقرار بود و حافظ اسد رئیس جمهور وقت سوریه و پدر بشار اسد در فروردین 1355 به دعوت محمدرضا پهلوی به تهران سفر کرد و با محمدرضا دیدار کرد. در این دیدار حافظ اسد قرآنی خاتم کاری شده را به محمدرضا پهلوی به عنوان هدیه تقدیم کرد.

با آغاز نهضت امام خمینی و شروع مبارزه علیه حکومت پهلوی، حافظ اسد رئیس‌جمهور سوریه از مخالفین شاه حمایت کرد. او با جناح‌های مخالف ایرانی از طریق سید موسی صدر، مصطفی چمران و بسیاری دیگر از مبارزین ایرانی ارتباطاتی برقرار کرد و آموزش نیروهای مبارز را در کشورش بر عهده گرفت. حافظ اسد پس از تبعید امام خمینی به پاریس، به تمام سفارت‌های خود در خارج از کشور به خصوص پاریس دستور داد از هیچ کمکی به مخالفان شاه دریغ نکنند جعبه قاب قرآن سوری دارای ۶۱ سانتیمتر طول پایین، ۳۵ سانتیمتر عرض پایین قاب و 10/5 سانتیمتر ارتفاع است.

شکل 7: قرآن هدیه حافظ اسد به محمد رضا پهلوی (جعبه قاب قرآن سوری دارای ۶۱ سانتیمتر طول، ۳۵ سانتیمتر عرض و ۱۱ سانتیمتر ارتفاع است)

جعبه قرآن خاتم کاری سایز بزرگ یا اصطلاحاً جا قرآنی خاتم در تزیین و هدیه کاربرد دارد. طرح به کار رفته برای این قاب ترکیبی از طرح‌های گل و برگ در زمینه‌ی قهوه‌ای رنگ است و در گوشه‌های قاب شاخ و برگ و بندهای اسلیمی مزین شده‌است. نوارهای بسیار باریک با سطح مقطع مثلث از جنس‌های مختلف استخوان، فلز برنج و چوب رنگی در کنار هم اشکال سطح مقطع آن را شکل می‌دهند. نقش‌ها و مثلث‌های خاتم ریز و مرتب هستند که کیفیت محصول و در نتیجه ارزش آن را نشان می‌دهد. خاتم کاری این قرآن دارای سطحی صاف است و هیچ جای خالی بین اتصالات و بر روی سطح

کار وجود ندارد. همچنین در این خاتم کاری از یک رنگ و مصالح محدود استفاده شده است تا یکنواختی کار حفظ شود. نکته دیگر در خصوص مرغوبیت یک کار خاتم کاری این است که طراحی آن دقیق بوده و دارای قرینه می‌باشد. برای براق شدن کار و همچنین حفاظت از سرما، گرما و رطوبت روغن کاری انجام شده است. روغن مصرفی از روغن هاولوکس استفاده شده است. ضمن اینکه، روغن کاری که بر روی سطح کار انجام شده است دارای برجستگی نمی‌باشد.

7- بحث و نتیجه‌گیری

خاتم سازی یکی از هنرهای با ارزش شرق است. از گذشته خاتم سازی اطلاعات زیادی در دست نیست، زیرا مواد اولیه خاتم اکثراً چسب و چوب است و این دو ماده بر اثر مرور زمان از بین می‌روند. با این همه در اماکنی که جنبه تقدس داشته و در نتیجه از آن‌ها به خوبی نگه داری شده، به خاتم هایی بر می‌خوریم که قدمت دویست تا سیصد ساله دارند. مهمترین مرکز خاتم سازی جهان امروز، ایران است. هر چند در کشورهای هندوستان، سوریه، عراق و فلسطین نیز هنر خاتم کاری وجود دارد. خاتم کاری مروارید هنری باستانی از خاور میانه و سوریه است. این سبک هنری زیبا به دلیل جنگ در معرض خطر است. با این حال، خاتم کاری مروارید در بخش‌های مختلف خاورمیانه وجود دارد. به ویژه دمشق و غازیانتپ مراکز مهمی برای هنر خاتم کاری مروارید هستند. حافظ اسد رئیس جمهور وقت سوریه و پدر بشار اسد در فروردین 1355 به دعوت محمدرضا پهلوی به تهران سفر کرد و با محمدرضا دیدار کرد. در این دیدار حافظ اسد قرآنی خاتم کاری شده را به محمدرضا پهلوی به عنوان هدیه تقدیم کرد. نقش‌ها و مثلث‌های این خاتم، ریز و مرتب هستند که کیفیت محصول و در نتیجه ارزش آن را نشان می‌دهد. نوارهای بسیار باریک با سطح مقطع مثلث از جنس های مختلف استخوان، فلز برنج و چوب رنگی در کنار هم اشکال سطح مقطع آن را شکل می‌دهند. وجه تمایز خاتم کاری ایران و سوریه، در استفاده از مواد اولیه ساخت خاتم می‌باشد. مصالح به کار رفته در خاتم کاری سوریه که در خاتم ایران کمتر دیده می‌شود، شامل قطعات مروارید و استخوان شتر، هستند که در خاتم کاری ایران نیز مصالحی چون عاج و طلا به کار برده شده است که در خاتم کاری سوریه، مورد استفاده نبوده است. بررسی نقوش خاتم ایران و سوریه مشخص می‌کند که نقش حیوانات و پرندگان در خاتم کاری ایران بیشتر از خاتم سوریه محبوبیت داشته است ولی در هر صورت نقش‌های زمینه خاتم، همان اشکال هندسی است.

منابع

- اکبرزاده مریم، میرزا ابوالقاسمی محمدصادق، ۱۳۹۷، بررسی شیوه ساخت و گل بندی در خاتم گره پنج، نگره، 13(47)، 83-93
- حسن بیگی، محمدرضا، 1365، مروری بر صنایعدستی، ایران، تهران
- روزی طلب، غلامرضا، جلالی، ناهید، 1382، هنر خاتم، تهران
- ستاری، محمد، ۱۳۶۸، هنرهای سنتی ایران، خاتم سازی، کتاب‌های شکوفه، انتشارات امیر کبیر، چاپ اول
- شجاعی، سید مصطفی، 1397، معرفی اثر و بررسی شیوه هنری قدیمی ترین درب خاتم حرم مطهر حضرت احمد بن موسی الکاظم - شاهچراغ(ع)، فصلنامه رهیافت فرهنگ دینی، دوره: 1، شماره: 2، ۱۶۴-۱۵۱.
- صابری، زهره، 1395، تاویل رمز هندسی هنر خاتم در فرهنگ اسلامی، کنفرانس بین المللی هنر، معماری و کاربردها، تهران
- عرب، سمیرا و حاتم، غلامعلی، 1394، هنر خاتم کاری در تزیینات معماری، کنفرانس بین المللی معماری، شهرسازی، عمران، هنر و محیط زیست؛ افق های آینده، نگاه به گذشته، تهران
- کیانمهر، قباد و دوازده امامی، مهدی، 1394، مطالعه تطبیقی نشانه های مذهب تشیع در هنر نوارچینی و خاتم مربع، کنفرانس بین المللی علوم مهندسی، هنر و حقوق
- Finishin techniques in metalwork, 2021, Philadelphia Museum of Art
- Jasmine Bager, 2014, Syria's Artisans Make their Intricate Woodwork, Through the Fog of War, The New Humanitarian

- Jean Bachoura, 2017, Damascus mother of pearl inlay, The Encyclopedia of Crafts in WCC-Asia Pacific Region
- Kalter, Johannes, 1992, “Urban Handicrafts”, in Kalter, Johannes, Margareta Pavaloi, and Maria Zernnickel, eds. The Arts and Crafts of Syria: Collection Antoine Touma and Linden-Museum Stuttgart (London and New York: Thames and Hudson), pp. 64-66.
- Milwright, Marcus, 2012, ‘Wood and Woodworking in Late Ottoman Damascus: An Analysis of the Qāmūs al-Şinā’āt al-Shāmiyya’, Bulletin d’Etudes Orientales 61, pp. 555, 566, fig. 4, 5.
- R. Oberhummer and H. Zimmerer, 1992, quoted in Kalter, Johannes, “Urban Handicrafts”, in Kalter, Johannes, Margareta Pavaloi, and Maria Zernnickel, eds. The Arts and Crafts of Syria: Collection Antoine Touma and Linden-Museum Stuttgart (London and New York: Thames and Hudson, p. 64.
- Sosyoloji Dükkanı, 2017, Ancient art or Modern Job Opportunity? Mother of Pearl İnlay, Atlas
- Terhune, Albert Payson, 1896, Syria from the Saddle: A Description of the Holy Land today, as seen through a young man’s Eyes (New York: Silver, Burdett and Co.), p. 49.
- Van Dyke, Henry., 1920, Out of Doors in the Holy Land: Impressions of Travel in Body and Spirit, Outdoor Essays IV (New York: Charles Scribner’s Sons, 1908), p. 292.